

Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking?

Hoofdstuk 1 van *De sociale staat van Nederland 2017*, ISBN 978 90 377 0847 9

De webversie van deze publicatie wijkt in opmaak iets af van de gedrukte, papieren versie. Bij verwijzingen naar pagina's van deze editie daarom vermelden dat naar de webversie is verwezen.

1 Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking?

Jeroen Boelhouwer, Rob Bijl, Annemarie Wennekers

1.1 Een korte geschiedenis van *De sociale staat van Nederland*

In 1985 startte het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) op verzoek van de Tweede Kamer met een reeks zogeheten *Sociale en culturele verkenningen*. Deze jaarlijkse rapportage was bedoeld als de sociale en culturele tegenhanger van de *Macro economische verkenningen* van het Centraal Planbureau (CPB) en legde de nadruk op thema's als de leefsituatie van de bevolking en het opinieklimaat. De *Sociale en culturele verkenningen* bestonden uit een vast deel (publieke opinie, leefsituatie en quataire sector) en per editie wisselende beleids-thema's. Echter, feitelijk was er geen sprake van toekomstgerichte verkenningen, maar werden de meest recente cijfers besproken, aangevuld met trends en ontwikkelingen die daarnaartoe leidden.

Daarom werd in 2001 overgegaan op een structurele opbouw vanuit een theoretisch kader en met vast terugkerende hoofdstukken en onderwerpen. Ook werd de standaardtermijn waarop teruggekeken werd vastgelegd op tien jaar. In plaats van jaarlijks verscheen het rapport onder de naam *De sociale staat van Nederland* (SSN) voortaan afwisselend met het *Sociaal en Cultureel Rapport* (SCR), dat zich in de loop der tijd meer op wisselende thema's was gaan richten.

Weliswaar is de doorlopende traditie om de sociale en culturele trends te monitoren wijd-verbreed in Europa, maar de Nederlandse reeks behoort tot de langstlopende (Noll en Berger 2014). In de eerste editie van *De sociale staat van Nederland* werden de algemene doelstellingen van sociale monitors op een rijtje gezet (Roes 2001; vgl. ook Noll 2002). Deze zijn:

- het bieden van een totaaloverzicht van de leefsituatie van de bevolking als geheel, aan de hand van kerncijfers op een aantal maatschappelijk en politiek relevante gebieden;
- het bieden van systematische informatie over de ontwikkelingen van diverse groepen in de samenleving en in de verschillende gebieden van Nederland;
- het bieden van informatie over de ontwikkelingen in de tijd;
- het op basis van deze informatie signaleren van maatschappelijke problemen en achterstanden ten behoeve van politiek en beleid;
- het analyseren van de achtergronden, oorzaken en gevolgen van deze problemen;
- het leveren van informatie over de mate waarin de doelstellingen van beleid worden bereikt.

Later zijn daar nog twee uitgangspunten aan toegevoegd (vgl. Boelhouwer et al. 2015; Noll en Berger 2014). Ten eerste: leg de focus meer op output en uitkomsten dan op input (cijfers over de gezondheid van de bevolking zijn dan relevanter dan cijfers over het aantal

artsen). Ten tweede: beschouw het informeren van de bredere samenleving als minstens zo belangrijk als het informeren van het beleid. Voor het scp is daarbij het perspectief van de burger het centrale uitgangspunt. In de ssn komt dat tot uitdrukking door mensen centraal te stellen en te rapporteren over hen, in plaats van over instituties of organisaties.

1.2 Kwaliteit van leven in de schijnwerpers

De aandacht voor het monitoren van sociale ontwikkelingen kende pieken en dalen. Sinds enkele jaren neemt de belangstelling voor sociale aspecten van een samenleving weer sterk toe en de hiervoor genoemde doelstellingen en uitgangspunten zijn nog onverminderd van kracht.

In 1990 vestigde de UNDP, het ontwikkelingsprogramma van de Verenigde Naties, met de eerste editie van de Human development report de aandacht op gezondheid en onderwijs, naast inkomen (UNDP 2010). Veel navolging in beleid of politiek kreeg dat destijds echter niet; die kwam eigenlijk pas in 2009. Een belangrijke aanleiding was een conferentie in 2007 met de titel *Beyond gdp*, een initiatief van de Europese Commissie, het Europees Parlement, de Club van Rome, de oecd en het wnf. Dit leidde in 2009 tot een rapport van de Europese Commissie over de ‘meting van vooruitgang in een veranderende wereld’, met als titel *Het bbp en verder* (oftewel *gdp and beyond*, een titel die het bbp (bruto binnenlands product) meer omarmt dan de eerdere titel *Beyond gdp*). In dit rapport werden vijf acties genoemd. Ten eerste zou het bbp aangevuld moeten worden met sociale en milieu-indicatoren. Ten tweede moest er aandacht zijn voor een nauwkeurige rapportage over verdeling en ongelijkheid. Ten derde was er de wens om te komen tot zoveel mogelijk real-time informatie, wat van belang werd geacht voor de besluitvorming. In de vierde plaats werd de ontwikkeling van een Europees scorebord voor duurzame ontwikkeling genoemd, en ten slotte zouden de nationale rekeningen uitgebreid moeten worden met sociale en milieuaspecten.

De lidstaten moesten deze acties oppakken, met als doel:

indicatoren te ontwikkelen die een correcte en bruikbare maatstaf bieden voor de vooruitgang die op het stuk van duurzame totstandbrenging van sociale, economische en milieudoelstellingen wordt geboekt. In laatste instantie zal het succes van het beleid van de lidstaten en de eu worden afgemeten aan de mate waarin die doelstellingen worden bereikt en aan de welzijnsverbetering die de Europese burger daadwerkelijk ervaart (EC 2009: 11).

Een ander richtinggevend document dat in 2009 verscheen, was het eindrapport van de zogeheten commissie-Stiglitz-Sen-Fitoussi. Deze commissie was door de toenmalige Franse president Sarkozy in het leven geroepen om ‘de grenzen van het bbp als indicator van economische prestaties en sociale vooruitgang te bepalen’ en ‘te bezien welke aanvullende informatie nodig is om een relevanter beeld te krijgen’ (Stiglitz et al. 2009: 7).

De conclusie van het rapport was dat kwaliteit van leven (hier en nu) onderscheiden moet worden van duurzame ontwikkeling (later). Wat betreft de kwaliteit van leven was het volgens de commissie de hoogste tijd om de blik op de economie te verruimen. Dus bij-

voorbeeld minder aandacht voor productie en meer voor inkomen en consumptie, huishoudens als centraal perspectief in plaats van de economie, en meer aandacht voor verdeling. Tot slot concludeert het rapport dat kwaliteit van leven meerdimensionaal is en dat er aandacht moet zijn voor zowel objectieve als subjectieve aspecten.

Feitelijk waren het rapport van de Europese Commissie en het Stiglitz-rapport niet veel meer dan een beschrijving van de (achtergronden van) sociale monitors en rapporten die al in veel landen bestonden, zoals de ssn in Nederland. De twee rapporten waren echter van groot belang, omdat ze politieke aandacht wisten te genereren. Na 2009 is in een aantal landen dan ook vanuit de politiek actie ondernomen om de bestaande welvaartstatistieken op te waarderen met sociale en milieu-indicatoren. In het Verenigd Koninkrijk, Italië en Duitsland is een nationale dialoog geweest over de onderdelen van de leefsituatie die mensen belangrijk vinden (Cnel/Istat 2013; Duitse Federale Regering 2016; ons 2011). In Nederland is in 2015 een breed samengestelde parlementaire commissie aan de slag gegaan om

inzichtelijk te maken wat het bbp wel en niet meet en [...] welke meerwaarde het heeft om indicatoren te ontwikkelen waarmee verschillende elementen van brede welvaart inzichtelijk te maken zijn (TCBWB 2016: 4).

De commissie kwam tot dezelfde conclusie als de eerder aangehaalde rapporten, en deed de aanbeveling om de al bestaande Monitor duurzaam Nederland door te ontwikkelen tot een Monitor brede welvaart.

1.3 De negende editie – tijd voor een terugblik

Het tweejaarlijkse rapport *De sociale staat van Nederland* bestaat al sinds 2001, toen de ontwikkelingen in de leefsituatie in Nederland tussen begin 1990 en 2000 beschreven werden. Echter, in plaats van de gebruikelijke terugblik over een periode van tien jaar kijken we in deze negende editie terug tot het punt waar ook de eerste editie startte: 1990. Daarmee staan in deze editie grofweg de afgelopen 25 jaar centraal. Het is aantrekkelijk om de blik eens wat verder terug te laten gaan om te kunnen bekijken of ontwikkelingen op langere termijn sterker uitpakken of juist niet. In welke mate is Nederland op het gebied van welvaart en leefsituatie veranderd in de afgelopen 25 jaar? En hoe keken burgers toen en nu aan tegen de sociale staat van het land?

In Nederland verkeren we in de gelukkige omstandigheid dat er een rijke traditie is in het verzamelen van gegevens, ook waar het sociale aspecten van de samenleving betreft (in enkele gevallen zelfs teruggaand tot de jaren zeventig van de vorige eeuw). Tegelijkertijd wordt geregeld gestart met het verzamelen van nieuwe gegevens, waardoor we nu over veel meer gegevens beschikken dan 25 jaar terug. Dat betekent dat sommige tijdreeksen uit dit rapport niet de volledige 25 jaar bestrijken. Zo'n betrekkelijk lange periode, althans waar het de gegevensverzameling betreft, brengt soms ook andere problemen met

zich mee. Vergelijkingen door de tijd vereisen het onveranderlijk laten van vraagstellingen en methode van onderzoek, wat vaak op gespannen voet staat met maatschappelijke veranderingen. Een vraag die in 1990 normaal werd gevonden, kan nu als oubollig, verouderd of onwenselijk worden beschouwd. Ook is sinds de massale verspreiding van internet na 1995 enquêteren via het web snel toegenomen, waarmee ook de vergelijkbaarheid in het geding is gekomen. In dit rapport zal de lezer dan ook geregeld geconfronteerd worden met onderbroken tijdreeksen. Desalniettemin zijn we aangenaam verrast door wat we wél kunnen laten zien. In alle hoofdstukken zijn trends voor belangrijke kerngegevens tot 25 jaar terug te vinden.

1.4 Terugblik van 1990 tot nu

De trends in dit rapport geven een beeld van de veranderingen in de afgelopen 25 jaar op een groot aantal terreinen (in § 1.5 komt de opbouw van het rapport gedetailleerder aan de orde). Hoofdstuk 2 beschrijft de veranderingen in de context van de individuele kwaliteit van leven, zoals veranderingen in bevolkingsopbouw of economische voorspoed.

Hier wordt kort geschetst in welke internationale context we leefden in 1990, welke impact dat had op de nationale gevoelens en in welke mate dat in 2017 anders is. Daarbij maken we gebruik van de troonredes; daarin alleen al treedt een verandering op: tot 2013 werden ze uitgesproken door koningin Beatrix, daarna door koning Willem-Alexander. 1990 was het jaar van de Iraakse inval in Koeweit (de eerste oorlog die live te volgen was op televisie) en van de Duitse eenwording. Naar aanleiding van de inval in Koeweit sprak koningin Beatrix de volgende woorden.

Onderdrukking, onrecht en gebrek aan tolerantie moeten worden bestreden. Het gaat juist om ontplooiing in vrijheid, met recht op eigen cultuur en overtuiging, ingebed in respect en zorg voor elkaar. Deze idealen moeten ook richtsnoer zijn voor ons eigen land. Sociale en bestuurlijke vernieuwing, alsmede eenwording van Europa zijn daarbij in onze democratie sleutelwoorden. Om deze idealen te verwezenlijken, zoekt de regering samenspraak en samenwerking.

Dat zijn woorden die ook nu nog van toepassing zouden kunnen zijn. Sterker, in 2016 zei koning Willem-Alexander het volgende.

Met alles wat er wereldwijd speelt, is het begrijpelijk dat we ons als samenleving zorgen maken en sterker gaan hechten aan het vertrouwde en bekende. [...] In Nederland is lang gestreden voor een aantal democratische waarden, waaronder de scheiding van kerk en staat, de vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van godsdienst. In ons land zijn mannen en vrouwen gelijk voor de wet en maken we geen onderscheid naar ras, geloof of seksuele geaardheid. Iedereen die in ons land wil wonen, moet deze waarden respecteren en naleven. Van niemand wordt gevraagd de eigen herkomst of cultuur te verloochenen, maar aan grondwettelijk vastgelegde normen kan niet worden getornd en tegen intimidatie en geweld wordt hard opgetreden.

In de laatste zinnen van de citaten zit een verschil: ‘samenspraak en samenwerking’ versus ‘hard optreden’. Een troonrede geeft een beeld van de stemming in het land zoals het zit-

tende kabinet dat wil uitdragen (in 1990 was dat Lubbers III, van CDA en PvdA, en in 2016 Rutte II, van VVD en PvdA). In deze SSN zullen we op een aantal vlakken de stemming nader bekijken, maar dan vanuit het perspectief van de burger; tot slot concluderen we in welke mate de stemming veranderd is.

In 2015 is een aantal taken in het sociale domein gedecentraliseerd naar gemeenten. Het idee is dat gemeenten beter in staat zijn het benodigde maatwerk te leveren om de problemen van mensen op te lossen, waarbij in eerste instantie bekeken moet worden wat mensen zelf of met hun eigen netwerk kunnen doen. In 1990 werd daar echter niet anders over gedacht. Uit de troonrede:

Sociale en bestuurlijke vernieuwing vullen elkaar aan. De verantwoordelijkheden van overheden, maatschappelijke organisaties en burgers moeten zo met elkaar verbonden worden dat de sociale politiek betere resultaten oplevert. Te veel burgers staan aan de kant en er is te veel verspilling van menselijk talent. De regering wil gemeenten de gelegenheid geven om in goed overleg met maatschappelijke organisaties en de burgers zelf keuzen te doen en aan beleid vorm te geven.

1.5 Opbouw van het rapport: langs de lijnen van een conceptueel kader

De systematische wijze om de leefsituatie te beschrijven, een van de kenmerken van sociale monitors, wordt op twee manieren vormgegeven in dit rapport. In de eerste plaats door de beschrijving op te bouwen langs de lijnen van een conceptueel kader, waarover straks meer. In de tweede plaats via de vaste opbouw van de hoofdstukken. Elk hoofdstuk begint met een schets van het beleid, indien mogelijk met een beschrijving van concrete beleidsdoelen. Vervolgens komen gegevens over objectieve indicatoren van de leefsituatie aan de orde, waarbij niet alleen de gemiddelde situatie in Nederland beschreven wordt, maar ook uitsplitsingen naar sociale categorieën gemaakt worden. Achter een algemene ontwikkeling kunnen immers verschillen tussen groepen schuilgaan, bijvoorbeeld tussen ouderen en jongeren, tussen hoog- en laagopgeleiden, tussen verschillende etnische groepen of tussen mannen en vrouwen. Als gegevens voorhanden zijn, vervolgt het hoofdstuk met een beschrijving van subjectieve indicatoren van kwaliteit van leven en satisfacties. Bovendien bevat elk hoofdstuk voor een of meer kerncijfers een Europese vergelijking. De hoofdstukken eindigen met een samenvattende beschouwing, waarbij een terugkoppeling plaatsvindt naar de beleidsdoelstellingen. De recente economische crisis komt in dit rapport een aantal keer terug. De daarbij genoemde jaartallen kunnen wisselen, afhankelijk van het thema dat wordt besproken. Er is dan ook niet een moment vast te stellen waarop de crisis begon: vanaf eind 2007 daalden de aandelenkoersen, in eerste instantie in de Verenigde Staten als gevolg van een 'hypothekencrisis'; vanaf 2008 leidde dat tot een 'bankencrisis' in Europa (en Nederland), in 2009 gevolgd door een 'schulden crisis' van Griekenland. De gevolgen voor de verschillende thema's kunnen ook in de tijd variëren: er zit een zekere volgtijdelijkheid in een daling van het bbp, ontwikkelingen op de arbeidsmarkt,

gevolgen voor de portemonnee van burgers, en veranderingen in het gedrag of opvattingen van burgers (ook niet altijd of per se in deze volgorde).

De keuze van levensdomeinen die in afzonderlijke hoofdstukken aan de orde komen en van de onderwerpen die in de hoofdstukken worden besproken, is niet willekeurig. Voor een belangrijk deel zijn zij ingegeven door de relevantie die ze hebben voor het dagelijks leven van mensen, de beleidsrelevantie en empirisch onderzoek daarnaar. Daarmee komen de domeinen in de ssn in sterke mate overeen met domeinen die in sociale rapporten in andere Europese landen zijn opgenomen (Noll en Berger 2014).

In hoofdstuk 2 staat de maatschappelijke en economische context centraal: hoe ontwikkelt het nationale inkomen zich en hoe verandert de bevolkingssamenstelling? Daarna komen achtereenvolgens aan de orde: de publieke opinie, het onderwijs, inkomen en sociale zekerheid, betaald werk en zorgtaken, gezondheid en zorg, participatie en betrokkenheid, vrijetijdsbesteding, sociale veiligheid, en wonen en woonomgeving. Tot slot staat in hoofdstuk 12 een samenvattend overzicht van de kwaliteit van leven aan de hand van de scp Leefsituatie-index (SLI), die aangevuld met gegevens over geluk en tevredenheid en een globaal beeld van de mate waarin Nederland zich duurzaam ontwikkelt.

Bij de beschrijving van de kwaliteit van leven in de ssn onderscheiden we een aantal aspecten (zie voor een grafische weergave figuur 1.1). In de eerste plaats is er het al aangehaalde onderscheid tussen de objectieve leefsituatie en het subjectieve oordeel erover. In de tweede plaats onderscheiden we enerzijds de uiteindelijk bereikte leefsituatie en anderzijds de mogelijkheden die mensen hebben om hun leefsituatie te verbeteren (hulpbronnen of kapitaalvormen). Die mogelijkheden zijn divers van aard en hebben onder meer betrekking op het inkomen, de opleiding, de arbeidsmarktsituatie en de gezondheid van mensen. Daarnaast speelt het sociale netwerk waar iemand deel van is een rol, zeker in een samenleving waarin steeds vaker en steeds meer een beroep wordt gedaan op de eigen redzaamheid. Naast financiële en sociale mogelijkheden spelen persoonsgebonden factoren en vaardigheden een belangrijke rol: de vraag in welke mate iemand zich kan redden, is onder meer afhankelijk van het psychisch welzijn, de mate van veerkracht of het gevoel controle te hebben over het eigen leven.

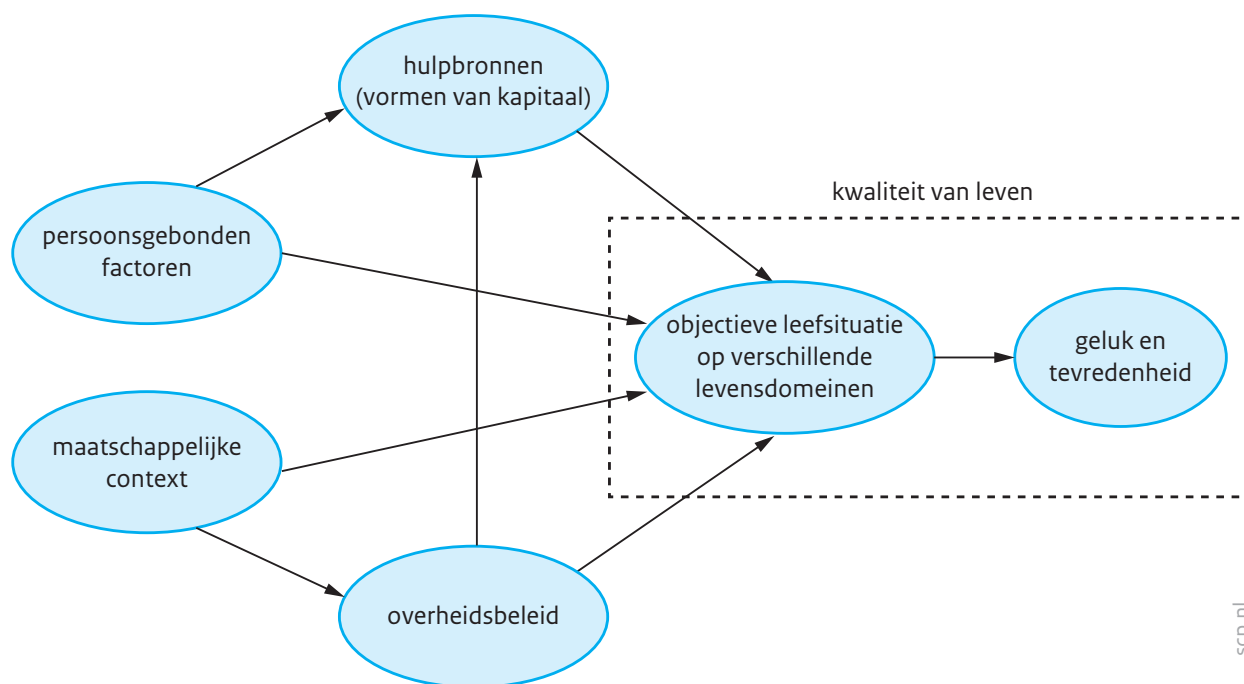
Omdat sociale netwerken steeds belangrijker worden, vormen ook sociale vaardigheden een belangrijke hulpbron: in welke mate zijn mensen in staat aan de netwerken deel te nemen en zich er staande in te houden of er adequaat gebruik van te maken? De sociale contacten vinden niet alleen face to face plaats, maar zijn ook steeds vaker virtueel of online, zoals via sociale media. Internet speelt ook buiten sociale contacten een steeds grotere rol in de maatschappij, onder meer in contacten met overheidsinstanties. Daarom zijn ook digitale vaardigheden belangrijk. De kwaliteit van leven is daarnaast ook afhankelijk van de keuzes die mensen maken, bijvoorbeeld voor de aangehangen leefstijl of de mate van participatie.

De overheid speelt een grote rol in het verschaffen van de benodigde hulpbronnen (inkomen, opleiding, arbeid en gezondheid), deels door de toegang ertoe te garanderen, zodat achterstanden worden voorkomen, en deels door achterstanden waar die ontstaan te compenseren (bv. via belastingmaatregelen of toeslagen).

Het schema in figuur 1.1 geeft een statische weergave van de variabelen die een invloed uitoefenen op de leefsituatie en is vooral bedoeld om de beschrijving van de kwaliteit van leven te visualiseren. Het biedt ook handvatten voor de opbouw van de hoofdstukken, waarin de verschillende elementen behandeld worden.

Figuur 1.1

Kwaliteit van leven is een combinatie van de feitelijke leefsituatie en de subjectieve tevredenheid erover

Bron: scp

In een dynamische werkelijkheid zijn nog twee andere contexten van belang. In de eerste plaats is dat de ruimtelijke omgeving: de kwaliteit van de woonomgeving, van natuur en milieu. In de tweede plaats heeft de kwaliteit van leven in het hier en nu gevolgen voor de kansen en mogelijkheden van toekomstige generaties. Die gevolgen kunnen positief zijn: door innovatie, technologie en verandering ontstaan nieuwe kansen en mogelijkheden; wie had 25 jaar geleden gedacht dat we altijd en overal zo gemakkelijk bereikbaar zouden zijn en op elk moment via internet over alle benodigde informatie konden beschikken? Maar er zijn ook negatieve kanten: niet iedereen is in gelijke mate in staat de veranderingen bij te houden en te voldoen aan de eisen die de samenleving stelt. Daarnaast heeft de manier waarop we onze huidige kwaliteit van leven vormgeven gevolgen voor landen elders in de wereld en voor milieu en klimaat in het algemeen. De houdbaarheid van de huidige manier van leven is niet vanzelfsprekend. In het meest recente *Sociaal en Cultureel Rapport* is dit, samen met zorgen over de solidariteit in Nederland, opgeworpen als

hét probleem voor de toekomst (Van den Broek et al. 2016). In de ssN is van oudsher een samenvattend hoofdstuk opgenomen over de kwaliteit van leven, sinds enkele jaren aangevuld met een beeld van de mate waarin de samenleving zich duurzaam ontwikkelt. Voor een uitgebreid inzicht in deze problematiek verwijzen we naar de in ontwikkeling zijnde Monitor brede welvaart.

1.6 Van hulpbronnen naar vaardigheden?

In deze editie van de ssN beschrijven we de kwaliteit van leven van Nederlanders aan de hand van het geschetste conceptuele kader en kijken we naar vraagstukken van verdeling en verschil. In de laatste edities wordt een steeds wisselend thema gehanteerd, dat als rode draad door het rapport heen loopt. Zo was er vier jaar geleden speciale aandacht voor de gevolgen van de economische crisis en keken we twee jaar geleden speciaal naar ‘de middengroep’ (van middelbaar opgeleiden): hoe was het hen in de voorgaande tien jaar vergaan? Deze keer ligt een extra focus op het ruimere tijdvak: we kijken geen tien jaar terug, maar 25 jaar. Daarnaast kijken we op verschillende plekken in het rapport naar het verschuiven van de scheidslijnen op basis van hulpbronnen, naar een scheidslijn op basis van vaardigheden.

De eisen die de huidige samenleving stelt zijn anders dan die de samenleving in 1990 stelde. Oude verbanden en zekerheden zijn verdwenen en nieuwe verbanden zijn niet altijd vast of zeker. Bovendien wordt er een steeds groter beroep gedaan op de zelfredzaamheid van burgers en de eigen regie. Dat de scheidslijnen zich niet langs een enkele as laten leggen, bleek onder meer in het *Sociaal en Cultureel Rapport 2014*, waarin de Nederlandse bevolking naar sociaal-maatschappelijke positie in zes groepen verdeeld werd. Van deze zes groepen bevindt met name het zogenoemde *precariaat* zich in een zorgwekkende achterstandspositie. Die achterstand betreft niet alleen het inkomen, het financiële vermogen of de opleiding, maar ook de gezondheid, het sociaal en het cultureel kapitaal. Bij de indeling in groepen was eveneens aandacht voor digitale vaardigheden en voor mentaal kapitaal, waaronder zelfvertrouwen en veerkracht. Met name deze laatste vaardigheden bleken niet alleen bij het precariaat weinig aanwezig, maar ook bij een tweede groep in een achterstandspositie: de onzekere werkenden, een groep mensen met onvoldoende vaardigheden om zelfstandig uit hun achterstandspositie te geraken. Recent legde ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) de nadruk op vaardigheden die verder reiken dan iets weten of kunnen; in hun termen is het ‘doenvermogen’ van belang voor de mate van zelfredzaamheid van mensen (WRR 2017). Daarbij wijst de WRR er ook op dat bijvoorbeeld stressvolle gebeurtenissen of langdurige mentale belasting kunnen leiden tot een verminderd doenvermogen, ook bij mensen met een goede opleiding of een hoog inkomen.

In het meest recente *Sociaal en Cultureel Rapport* is de verschuiving van scheidslijnen pakkend omschreven als een verschuiving van *haves* en *havenots* naar *cans* en *cannots* (Van den Broek

et al. 2016: 219-220). Dit idee sluit aan bij het in paragraaf 1.5 omschreven toenemende belang van sociale en digitale vaardigheden. Deze nemen de plaats in van het hebben van een goed inkomen of een goede opleiding. Die blijven misschien wel van belang als voorwaarde, maar het gaat er steeds meer om wat je met de oude hulpbronnen kunt. Zo is althans het idee – in deze ssn zullen we proberen er enig licht op te werpen door waar mogelijk naar dergelijke vaardigheden te kijken en in een enkel geval opleiding als proxy te nemen (in dat geval gaat het erom of het belang van opleiding toeneemt ten opzichte van bijvoorbeeld inkomen). In de slotbeschouwing wordt overkoepelend gekeken naar de rol die deze vaardigheden spelen en de veranderingen die hierin zijn opgetreden in de afgelopen 25 jaar.

Literatuur

- Boelhouwer, J., R. Bijl, E. Pommer en I. Andriessen (2015). Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking? In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en I. Andriessen (red.), *De sociale staat van Nederland 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, C. van Campen, J. de Haan, A. Roeters, M. Turkenburg en L. Vermeij (red.) (2016). *De toekomst tegemoet. Sociaal en Cultureel Rapport 2016*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cnel/Istat (2013). *Bes 2013. Equitable and sustainable wellbeing in Italy. Summary*. Te downloaden via www.misuredelbenessere.it/fileadmin/upload/Report_on_Equitable_and_Sustainable_Well-being_-_11_Mar_2013_-_Summary.pdf.
- Duitse Federale Regering (2016). *About the dialogue*. Geraadpleegd augustus 2017 via https://buerger-dialog.gut-leben-in-deutschland.de/EN/Home/home_node.html.
- Europese Commissie, EC (2009). *Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement. Over het bbp en verder. Meting van de vooruitgang in een veranderende wereld*. Te raadplegen via www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A7-2011-0175+0+DOC+XML+Vo//NL#title1.
- Noll, H.-H. (2002). Globale Wohlfahrtsmasse als Instrumente der Wohlfahrtsmessung und Sozialberichterstattung. Funktionen, Ansätze und Probleme. In: W. Glatzer, R. Habich en K.U. Mayer (red.), *Sozialer Wandel und gesellschaftliche Dauerbeobachtung* (p. 317-335). Opladen: Leske + Budrich Verlag.
- Noll, H.-H. en C. Berger (2014). *Stocktaking report on social monitoring and reporting in Europe*. Mannheim: GESIS – Leibniz Institute for the Social Sciences / Social Indicators Research Centre (ZSi).
- OECD (2016). *Better life index*. Geraadpleegd augustus 2017 via www.oecdbetterlifeindex.org.
- ONS (2011). *Measuring what matters. National statistician's reflections on the national debate on measuring national wellbeing*. London: Office for National Statistics.
- Roes (2001). Opzet en verantwoording. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, M. Cloïn en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2001*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stiglitz, J.E., A. Sen en J.-P. Fitoussi (2009). *Report by the Commission on the measurement of economic performance and social progress*. Te raadplegen via <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/118025/118123/Fitoussi+Commission+report>.
- Tijdelijke Commissie breed welvaartsbegrip, TCWBW (2016). *Welvaart in kaart. Eindrapport Commissie Grashoff*. Te raadplegen via www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/34298-3.pdf.
- UNDP (2010). *Human development report 2010. The real wealth of nations: pathways to human development*. New York: United Nations Development Programme.
- WRR (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*. Te raadplegen via www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2017/04/24/weten-is-nog-geen-doen.